

JAROSŁAW SUPERSON SAC

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydział Teologiczny

ORCID: 0000-0003-3770-184X

Psalmy w *ordo paenitentiae* (studium historyczno-liturgiczne)

Psalms in *Ordo Paenitentiae* (a Historical-Liturgical Study)

Abstract

The book of Psalms contained in the Old Testament is a collection of inspired religious songs of abundant topics, through which the Roman Catholic Church offers a sacrifice of praise to God. At the same time, the Church's mission is to bring God's forgiveness to all people. This paper demonstrates the presence of psalmic verses or entire psalms in various backgrounds and their texts: in Old Testament Judaic penitential rites, in synagogue liturgy, in Paul's doctrine of justification, in the teaching of St. Athanasius and in the celebration of the sacrament of penance in the West. The result of the study is the constatation that *Scriptura crescit cum orante* not only during the reading of Scripture, but above all as its actualization and valorization in the course of the sacrament of penance rite. This statement prompts the question: *sine psalmis nulla paenitentia?* The paper was written through the historical-genetic method.

Keywords: Psalms, Penance, Judaism, Christianity, Sacrament.

Abstrakt

Księga Psalmów zawarta w Starym Testamencie to zbiór natchnionych pieśni religijnych o bogatej tematyce, za pomocą których Kościół rzymskokatolicki składa Bogu ofiarę chwały. Zarazem misją Kościoła jest niesienie wszystkim ludziom Bożego przebaczenia. Artykuł niniejszy wykazuje obecność wersetów psalmicznych czy też całych psalmów w różnych środowiskach i ich tekstach: w starotestamentalnych judaistycznych obrzędach pokutnych,

w liturgii synagogałnej, w Pawłowej doktrynie o usprawiedliwieniu, w nauczaniu św. Atanazego i w sprawowaniu sakramentu pokuty na Zachodzie. Owoce badania jest konstatacja, że *Scriptura crescit cum orante* nie tylko podczas lektury Pisma, ale przede wszystkim jako jego aktualizacja i waloryzacja w przebiegu obrzędu sakramentu pokuty. Konstatacja ta skłania do pytania: *sine psalmis nulla paenitentia*? Artykuł został opracowany za pomocą metody historyczno-genetycznej.

Słowa kluczowe: psalmy, pokuta, judaizm, chrześcijaństwo, sakrament.

Na początku XX w., gdy w powietrzu czuje się przebudzenie kulturowe i religijne, gdy benedyktyńska duchowość liturgiczna postrzegana jest jako najwyższa forma służby przez Bogiem¹, a katolickie elity propagują odnowę liturgii przez reformę Kościoła², papież Pius X († 1914) w konstytucji apostolskiej *Divino afflatu* pisze: „Psalmy, których zbiór znajduje się w Piśmie Świętym, zostały ułożone pod natchnieniem Boga. Od zarania Kościoła w przedziwny sposób nie tylko służyły do pobudzania pobożności wiernych składających «Bogu ofiarę chwały, to jest owoc warg wyznających Jego imię», ale także według zwyczaju przyjętego już w Starym Prawie miały szczególne miejsce w samej świętej Liturgii i Bożym Oficjum”³. Dodatkowo papież podkreśla, że „psalmy mają ponadto w sobie przedziwną moc budzenia w duszach wszystkich ludzi pragnienia cnót”⁴.

Korzystając ze słownictwa, tematów i form literackich zawartych w Starym Testamencie, Kościół formułuje swoje modlitwy. Zdaniem Manlio Sodięgo, przewodniczącego Papieskiej Akademii Teologicznej w Rzymie w latach 2009–2014, który sprecyzował metodę badań teologii liturgicznej, autentyczna *theologia* jest ukryta właśnie w euchologiach, które są owocem przemiany „Słowa w objawieniu” w język, który unaocznia „Słowo w aktualizacji”⁵. W samych tylko psalmach wybitny teolog Cipriano Vagaggini († 1999) identyfikuje 10 te-

¹ Por. Arnold Angenendt. 2005. *Liturgia e storia. Lo sviluppo organico in questione* (Leitourgía. Sezione storico-pastorale). Assisi: Cittadella Editrice, 32.

² Por. Luca Barbaini. 2020. *Rinnovare la liturgia per riformare la Chiesa. Élite cattoliche a inizio Novecento*. Contemporanea (Guerini) 40. Milano: Guerini e associati.

³ Pius X. 1911. „Constitutio Apostolica de novo psalterii in Breviario Romano dispositione *Divino afflatu*”. *Acta Apostolicae Sedis* 3: 633.

⁴ Pius X. 1911. „Constitutio Apostolica de novo psalterii in Breviario Romano dispositione *Divino afflatu*”, 634.

⁵ Por. Manlio Sodi. 2008. *Metodo teologico e lex orandi. La teologia liturgica fra tradizione e innovazione. W Il metodo teologico. Tradizione, innovazione, comunione in Cristo* (Itineraria 1). Red. Manlio Sodi, 213. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

matów fundamentalnych, takich jak: „1) stworzenie i opatrność Boża, 2) Bóg i jego lud, 3) Bóg i Król w ludzie Bożym, 4) Bóg i miasto święte, 5) Bóg i świątynia w ludzie Bożym, 6) Bóg i Prawo w ludzie Bożym, 7) nieprzyjaciele w ludzie Bożym, 8) pokutujący grzesznik w ludzie Bożym, 9) sprawiedliwy w ludzie Bożym, 10) przymioty Boga i zaproszenie do wielbienia Go”⁶. O ile dla Mario Cimosa Księga Psalmów jest „księgą modlitw w pełnym tego słowa znaczeniu”⁷, to wspomniany już Cipriano Vagaggini w swojej poczesnej publikacji pt. *Il senso teologico della liturgia* podkreśla, że „studiowanie psalmów w liturgii ma ostatecznie na celu pomóc nam uczynić ich odmawianie naszą osobistą i serdeczną modlitwą”⁸. W tym studiowaniu psalmów, w wyjaśnianiu zawartej w nich prawdy objawionej, w sposób wyjątkowy pomagają nam wypowiedzi ojców Kościoła ze Wschodu i Zachodu⁹. Dlatego Vincenzo Lombino podkreśla: „Dla ojców najważniejszą kwestią, którą należy rozwiązać, aby zrozumieć psalm, jest rozpoznanie, kim jest osoba mówiąca i do kogo się zwraca. Ten rodzaj egzegezy, jako że w języku greckim osoba to πρόσωπον, został określony jako prosopologiczny”¹⁰.

Współcześnie przede wszystkim odnotowujemy obecność psalmu jako integralnego elementu Liturgii słowa podczas sprawowania Eucharystii lub jako istotnego komponentu Liturgii godzin kanonicznych. Ale psalmy nie występują wyłącznie w strukturach tych dwóch liturgii. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie występowania konkretnego, całego psalmu lub wersetów psalmicznych w obrzędach pokuty: w starotestamentalnym judaizmie, w liturgii synagogalnej, a także w chrześcijaństwie. Naszkicowana w ten sposób historyczna panorama przy zastosowaniu metody historyczno-genetycznej pozwoli na opracowanie w przyszłości, na podstawie analizy pragmatycznej, szczegółowej dysertacji historyczno-liturgicznej dotyczącej roli czy też intencji konkretnego psalmu lub wersetu psalmicznego w liturgicznych obrzędach pokuty sprawowanych w konkretnych epokach kulturowych. Zarazem biorąc pod uwagę brak badań nad omawianym tematem w polskiej lite-

⁶ Cipriano Vagaggini. 1964. *Bibbia e spiritualità liturgica con particolare riferimento ai salmi*. Roma: Coletti Editore, 97–98.

⁷ Mario Cimoso. 1998. Lettura cristiana dell’Antico Testamento. W *La spiritualità dell’Antico Testamento* (Storia della Spiritualità 1) Red. Antonio Bonora, 509. Bologna: Edizioni Dehoniane.

⁸ Cipriano Vagaggini. 1965⁴. *Il senso teologico della liturgia. Saggio di liturgia teologica generale*. Roma: Edizioni Paoline, 457.

⁹ Międzynarodowa Komisja Teologiczna. 2012. *Teologia dzisiaj. Perspektywy, zasady i kryteria*. Tłum. Krzysztof Stopa. Kraków: Dehon. Wydawnictwo Księży Sercanów, 34–35.

¹⁰ Vincenzo Lombino. 2019. Preghiera salmodica e identità plurale nel cristianesimo dei primi secoli. W *I salmi, preghiera d’Israele di Cristo e della Chiesa, il Salterio nella liturgia e nella pietà popolare* (ho theologos 12). Red. Pietro Sorci, 56. Roma: Città Nuova Editrice.

raturze naukowej, dodatkowo celem niniejszego artykułu jest wykazanie owoców badań wskazanego tematu na podstawie literatury włoskiej.

1. Pokuta w judaizmie

W adhortacji apostołskiej *Verbum Domini* Benedykta XVI czytamy, że „korzenie chrześcijaństwa znajdują się w Starym Testamencie i chrześcijaństwo zawsze czerpie pokarm z tych korzeni” (nr 40).

Zdaniem Paolo Sacchiego, biblisty i wykładowcy na uniwersytecie w Turynie, okres między zburzeniem żydowskiej świątyni w Jerozolimie przez Nabuchodonozora II († 562 r. przed Chr.) a zburzeniem świątyni przez Tytusa († 81) jest kluczowy dla kształtu i tożsamości współczesnego judaizmu. To w tym okresie wykształciła się w swojej formie i treści Biblia hebrajska, a także w końcowych latach tego okresu pojawiła się myśl rabinistyczna¹¹. To w tym czasie swój ostateczny kształt przybrał także żydowski kalendarz.

Miesiąc Tiszri (wrzesień – październik) to pierwszy miesiąc kalendarza hebrajskiego. Pierwszego dnia tego miesiąca świętowano Nowy Rok, a 10. dnia święto Jom Kippur – Dzień Przebłagania¹². Dni pomiędzy Nowym Rokiem a Jom Kippur były dniami pokutnymi, przeznaczonymi na pokutę i posty. Recytowano wtedy prośby i proszono Boga o wybaczenie popełnionych nieprawości¹³. Francuski badacz Maurice Ruben Hayoun, specjalizujący się w filozofii żydowskiej, wskazuje, że podczas wigilii rozpoczynającej Nowy Rok w żydowskich wspólnotach sefardyjskich na początku odmawiano Ps 104¹⁴.

Na kartach Pięcioksięgu, a więc fundamentalnej części Biblii hebrajskiej, jest opisany Dzień Przebłagania – święto Jom Kippur (por. Kpł 23,27-32; Lb 29,7-11), podczas którego wstrzymywano się od pracy, wykonywano pokutę, zachowywano post i składano ofiary¹⁵. Nie wchodząc w szczegółowy opis tego święta, biblista Jan Alberto Soggin († 2010), wykładający na rzymskiej *Sapienzy*, podaje jego pod-

---

¹¹ Por. Paolo Sacchi. 2019. *Storia del Secondo Tempio. Israele tra VI secolo a. C. e I secolo d. C.* Edited by Luca Mazzinghi Nuova edizione. Strumenti 79. Torino: Claudiana..

¹² Por. Clara Kopciowski, Elia Kopciowski. 2022². *Le pietre del tempo. Il popolo ebraico e le feste.* Trieste: Luglio Editore, 123.

¹³ Por. Kopciowski, Kopciowski. 2022². *Le pietre del tempo. Il popolo ebraico e le feste*, 123.

¹⁴ Por. Maurice-Ruben Hayoun. 1997. *La liturgia ebraica* (Schulim Vogelmann 66), Firenze: Editrice La Giuntina, 91.

¹⁵ Por. Roland de Vaux. 2004. *Instytucje Starego Testamentu. T. 2: Instytucje wojskowe. Instytucje religijne.* Tłum. Tadeusz Brzegowy. Poznań: Pallottinum, 518.

stawowe komponenty na postawie Księgi Liczb. Obrzęd związany z Dniem Przebłagania był bogaty. Składały się na niego trzy różne akty kultu: akt oczyszczenia Namiotu Spotkania (por. Lb 16,2 i nast.), akt przebłagania związany z Arką (por. Lb 16,11 i nast.), akt przebłagania za cały lud połączony z gestem przekazania win na głowę żywego kozła i wypędzenie tego kozła dla demona Azazela (por. Lb 16,21 i nast.)¹⁶.

Elia Kopciowski († 2002), główny rabin w Mediolanie od 1970 do roku 1980 r., nie podaje, aby podczas celebracji liturgicznej w Dniu Przebłagania zgromadzona wspólnota modliła się psalmami¹⁷. Natomiast niemiecko-żydowski teolog Schalom Ben-Chorin († 1999) podkreśla, że elementem charakterystycznym dla tego święta jest powtarzane przez wspólnotę wyznawanie grzechów. Dodatkowo teolog ten wskazuje, że we współczesnej liturgii synagogalnej święto rozpoczyna się wigilią, na początku której wypowiada się formułę *Kol Nidré*, mówiącą o anulowaniu wszystkich zobowiązań zaciągniętych w ciągu roku. Schalom Ben-Chorin dodaje, że w synagogalnej liturgii poddanej reformie formuła *Kol Nidré* może zostać zastąpiona recytacją Ps 130¹⁸.

Dla badań na temat obecności psalmów w liturgii pokutnej warta odnotowania jest hipoteza przedstawiona podczas III sympozjum z cyklu *Esperienza di Dio e Liturgia* zorganizowanego przez Pastoralny Instytut Liturgiczny św. Justyny w Padwie (1980–1981). Hipotezę przedstawił belgijski jezuita Maurice Gilbert, wykładowca Starego Testamentu i rektor Papieskiego Instytutu Biblijnego w Rzymie. Zdaniem M. Gilberta w tak zwanych psalmach powygnaniowych (25; 32; 50; 51; 79; 85; 95; 103; 106; 130) można dostrzec elementy liturgii pokutnych, a ujmując ściśle, jej dwa rodzaje. W pierwszym rodzaju należy dostrzec inicjatywę Boga, który wzywa swój lud (por. Ps 50,1-6), a w drugim – liturgię pielgrzymowania czy też wstępowania ku sanktuarium (por. Ps 97,1-7). Analizując wersety dziesięciu przywołanych psalmów, rektor *Biblicum* identyfikuje elementy liturgii pokutnych, takie jak: 1) wyrocznia Pana przekazana zebranim przez proroka służącego w sanktuarium wraz z rozpoznaniem win, 2) rozpoznanie w krwawych ofiarach składanych Bogu daru niewystarczającego, 3) wezwanie, by doktryna wiary wyznawana przez dążących do przymierza z Bogiem współgrała z praktykowaną przez nich moralnością, 4) wyznanie win, 5) osobista spowiedź, 6) prośby indywidualne, 7) prośby

¹⁶ Por. Jan Alberto Soggin. 2017². *Israele in epoca biblica. Istituzioni – feste – ceremonie – rituali* (Strumenti – Biblica 4). Torino: Claudiana, 116.

¹⁷ Por. Kopciowski, Kopciowski. 2022². *Le pietre del tempo. Il popolo ebraico e le feste*, 147–150.

¹⁸ Por. Schalom Ben-Chorin. 1988. *Il giudaismo in preghiera. La liturgia della Sinagoga* (Parola e Liturgia 19). Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline, 163–164.

wspólnotowe, 8) odpowiedź Boga, 9) dziękczynienie osobiste lub wspólnotowe. W konkluzji Maurice Gilbert stwierdza, że z treści przywołanych psalmów wyłania się dynamizm starotestamentalnych liturgii pokutnych¹⁹.

2. Wersety psalmiczne w nauce o usprawiedliwieniu przez wiarę

U Apostoła Narodów w Liście do Rzymian, w którym „odnajdujemy kwintesencję teologicznego nauczania Pawła”²⁰, obecne są między innymi wersety psalmiczne. Apostoł wskazuje dowody usprawiedliwienia przez wiarę i przywołuje postawę Abrahama (por. Rz 4,1-8). Czyniąc to, cytuje Ps 32,1-2 za Septuagintą: „Błogosławieni ci, których nieprawości zostały odpuszczone i których grzechy zostały zakryte. Błogosławiony mąż, któremu Pan nie liczy grzechu” (Rz 4,7-8). Choć w Ps 32 jest mowa o wyznawaniu grzechu: „wyznaję nieprawość moją wobec Pana, a Tyś darował zło mojego grzechu” (Ps 32,5), aby Bóg zakrył grzech swoim przebaczeniem²¹, to św. Paweł nie podkreśla tego tematu w swoim nauczaniu²². Wprawdzie w tym fragmencie Listu do Rzymian nie ma mowy o wyznawaniu grzechów, to zdaniem Udo Schnellego, profesora na Wydziale Teologii Ewangelicznej na Uniwersytecie Marcina Lutra w Halle i Wittenberdze, w całości nauczania Apostoła Narodów widać eklezjologiczną myśl, że chrześcijańska wspólnota powinna być przestrzenią bez grzechu²³.

Giorgio Castellino († 1992), komentując lata temu Księgę Psalmów, zauważa, że psalmista, który popełnił grzech, właśnie tymi dwoma wersetami psalmicznymi rozpoczyna swoją pieśń dziękczynną za łaskę przebaczenia pochodzącą od Boga²⁴.

¹⁹ Por. Maurice Gilbert. 1982. Liturgia penitenziale ed esperienza di Dio nei salmi postesilici. W *Liturgia soglia dell'esperienza di Dio?*. Red. Aldo Natale Terrin, 63–76. Atti del III Simposio (1980–1981) dell'Istituto di Liturgia Pastorale di S. Giustina, Padova, sul tema: Esperienza di Dio e Liturgia (Caro Salutis Cardo. Contributi 1). Padova: Edizioni Messaggero Padova, Abbazia di Santa Giustina.

²⁰ Sławomir Stasiak. 2020. *List do Rzymian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 6). Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 59.

²¹ Por. Gianfranco Ravasi. 1999⁸. *Il libro dei salmi. Commento e attualizzazione*. T. 1: (1–50) (Lettura pastorale della Bibbia 12). Bologna. Edizioni Dehoniane, 590.

²² Por. Mark A Seifrid. 2017. Romani. W Gregory K. Beale, Donald A. Carson. *L'Antico Testamento nel Nuovo. Commento ai testi*. T. 2 (Biblioteca del Commenentario Paideia 5). Red. Riccardo Larini, 1078. Torino: Paideia Editrice.

²³ Por. Schnelle, Udo. 2018. *Paolo. Vita e pensiero*. Translated by Stefano Franchini. Biblioteca del commentario / [Paideia] 7. Brescia: Paideia..

²⁴ Por. Giorgio Castellino. Red. 1960². *Libro dei salmi* (La Sacra Bibbia Volgata latina e traduzione italiana dai testi originali illustrate con note critiche e commentate). Torino – Roma: Marietti, 384–387.

Te słowa – błogosławieństwa – wyrażają „radość przebaczenia”²⁵. Sama zaś Księga Psalmów jest częścią zbioru pism, który ma do dyspozycji wspólnota w Koryncie i z którego korzysta Paweł podczas redagowania Listu do Rzymian²⁶. Mamy więc do czynienia z ciekawym tekstem św. Pawła dotyczącym działania Boga, które to działanie już wcześniej zostało odnotowane na kartach Starego Testamentu w Księdze Psalmów i jest nadal przez Boga kontynuowane. Tak Boże działanie rozumieją także judeochrześcijańskie rzymskie wspólnoty, do których Paweł adresuje swój list. Konwertyta i ceniony teolog Scott Hahn w swoim komentarzu do Listu do Rzymian podkreśla: „Usprawiedliwienie zawiera w sobie miłosierny akt przebaczenia. Łączy w jedną całość takie działanie Boga, jak policzenie za sprawiedliwość, przebaczenie nieprawości, zakrycie grzechów i ich nieliczenie”²⁷. Natomiast Jean-Noël Aletti, profesor Papieskiego Instytutu Biblijnego w Rzymie, dodaje, że błogosławieństwo otrzymali ci, którzy nie zostali poddani prawu Mojżeszowemu i obrzezaniu²⁸.

3. Atanazy z Aleksandrii († 373)

Studiowanie Pisma Świętego, liturgii, pism ojców i doktorów Kościoła pozwala współcześnie poznać „różne świadectwa i wyrazy wciąż trwającej Tradycji apostoelskiej”²⁹. „Ojców z tradycją zaczęto łączyć od IV w., kiedy to w różnego rodzaju sporach doktrynalnych apelowano właśnie do nich jako do świadków prawdziwej, zdrowej i ortodoksyjnej nauki. Zwyczaj ten po raz pierwszy na większą skalę rozpowszechnił św. Atanazy (296–373), biskup aleksandryjski, który w polemice z arianizmem nie tylko zaczął powoływać się na ich powagę, ale w ogromnej mierze przyczynił się do wykrystalizowania dzisiejszego pojęcia ojców i argumentu patrystycznego”³⁰.

²⁵ Ravasi. 1999⁸. *Il libro dei salmi. Commento e attualizzazione*. T. 1: (1–50), 585.

²⁶ Por. Pierre Grelot. 1992. I salmi, preghiera cristiana. W *La liturgia nel Nuovo Testamento* (Introduzione al Nuovo Testamento 9). Roma: Borla, 295.

²⁷ Scott W. Hahn. 2021. *List do Rzymian*. Tłum. Aleksander Gomola (Katolicki Komentarz do Pisma Świętego). Poznań: Wydawnictwo W drodze, 80.

²⁸ Por. Jaen-Noël Aletti. 2013. *Approccio retorico e verità biblica. Il caso del Nuovo Testamento. W Ogni Scrittura è ispirata. Nuove prospettive sull'ispirazione biblica* (Lectio. La Scrittura cresce con chi la legge 5). Red. Peter Dubovský, Jaen-Noël Aletti, 193. Roma – Torino: Edizioni San Paolo, GBPress.

²⁹ Międzynarodowa Komisja Teologiczna. 2012. *Teologia dzisiaj. Perspektywy, zasady i kryteria*, 41.

³⁰ Stanisław Longosz. 1976. „«Ojcowie» u św. Atanazego aleksandryjskiego”. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 23 (4): 133.

W spuściźnie biskupa Atanazego z Aleksandrii, który odegrał wybitną rolę w obradach Soboru Powszechnego w Nicei (325)³¹, znajduje się *List do Marcelina*, który jest wprowadzeniem do chrześcijańskiej modlitwy psalterzem. Między innymi w liście tym autor udokumentował następujące nauczanie na temat Księgi Psalmów: „W innych księgach obecne są bowiem słowa powstrzymujące błędy przez odradzanie, natomiast w tej księdze jest też powiedziane o tym, jak ich się wyzbyc. Taką radą jest odmiana myślenia, ona zaś oznacza zaprzestanie grzechu, a w Księdze Psalmów jest pokazane zarówno to, jak odmieniać myślenie, jak i co należy mówić, żeby je odmienić” (*Epistula ad Marcellinum* 10)³². Gdy Pierre Marie Gy († 2004), który 22 lutego 1964 r. otrzymał nominację na konsultanta w *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia*³³, pisze o sakramencie pokuty i pojednania na stronach znanego posoborowego podręcznika *L'Église en prière*, przywołuje wskazany list Atanazego i odnotowuje, że antyczna chrześcijańska modlitwa korzysta z psalterza, z jego treści odnoszących się do *metanoi* i wyznania grzechów, a same psalmy mają „wyjątkową skuteczność w kształtowaniu i pielęgnowaniu postawy pokuty niezbędnej każdemu chrześcijaninowi”³⁴.

Należy podkreślić, że jeśli chodzi o proces rozwoju wiary *in Urbe*, a z tym wiąże się pojawienie się dotąd nieznanych religijnych praktyk, tak pobyt w Rzymie biskupa Atanazego z racji jego wygnania z Aleksandrii, jak i obecność monastycznego środowiska egipskiego w stolicy sprzyjały wprowadzeniu „wśród rzymskiej arystokracji praktyki życia ascetycznego egipskich mnichów”³⁵.

4. Psalmi pokutne

Gianfranco Ravasi w swoim komentarzu do Księgi Psalmów przypomina, że przywołany wyżej Ps 32(31) od VI w. według praktyk liturgii chrześcijańskiej na-

³¹ Por. Przemysław M. Szewczyk. 2017. Wstęp. W Św. Atanazy. *Chrystus i jego Kościół. Siedem listów*. Tłum. Przemysław Szewczyk. Kraków: Wydawnictwo WAM, 8.

³² Św. Atanazy. 2017. *Epistula ad Marcellinum*. W Św. Atanazy. *Chrystus i jego Kościół. Siedem listów*, 30.

³³ Por. Annibale Bugnini. 1997. *La riforma liturgica (1948–1975). Nuova edizione riveduta e arricchita di note e di supplementi per una lettura analitica* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 30). Roma: C.L.V. – Edizioni Liturgiche, 911.

³⁴ Por. Pierre M. Gy. 2002². La penitenza e la riconciliazione. W Aimé G. Martimort. *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia. Edizione rinnovata*. T. 3: *I sacramenti*. Red. Adelio Biazzi, 131. Brescia: Editrice Queriniana.

³⁵ Jarosław A. Superson. 2015. *Wersety psalmiczne w preces godzin kanonicznych. Studium historyczno-liturgiczne* (Modlitwa Kościoła. Monografie 2). Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, 69.

leży do tak zwanych psalmów pokutnych³⁶. Do zbioru tego zdaniem Bogusława Mokrzyckiego († 2017), przez lata uczącego w Papieskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, od czasów Karola Wielkiego († 814) zaliczane są: „Ps 6; 32 (Wlg 31); 38 (Wlg 37); 51 (Wlg 50); 102 (Wlg 101); 130 (Wlg 129); 143 (Wlg 142)”³⁷. W podręczniku Mario Righetiego († 1975) znajdujemy informację, że recytacja *septem paenitentiales psalmos* w średniowieczu miałyby się wywodzić z monastycznej liturgii celtycko-galijskiej, która to praktyka była nieznaną liturgii rzymskiej, o czym świadczy *Sakramentarz Gelazjański*³⁸. W *Sacramentarium Gelasianum* zostało odnotowanych tylko pięć modlitw; są to *orationes et preces super paenitentes*³⁹. Czy tym oracjom towarzyszyły jakieś psalmy? Zdaniem Louisa Gougaua OSB († 1941), badającego rozwój chrześcijaństwa wśród Celtów, w VI w. recytowano siedem psalmów pokutnych⁴⁰. Ale czy ich recytację łączono z jakimiś modlitwami pochodzenia kontynentalnego?

Dzięki redaktorom serii „Synody i Kolekcje Praw” polski czytelnik może zapoznać się z *Capitula Theodori*, dziełem pochodzącym z VIII w., ale opisującym pokutę publiczną na kontynencie, a nie na Wyspach. Jest w nim mowa o pokutujących, którzy wraz z klerem, po wejściu do kościoła, upadłszy na twarz, płaczą i śpiewają siedem psalmów⁴¹. Sięgając *ad fontes liturgicos*, należy podkreślić obecność siedmiu psalmów pokutnych w kompilacji zwanej *Pontyfikalem rzymsko-germańskim* z X w., autorstwa mnicha z opactwa św. Albana w Moguncji, który w jego redakcji korzysta z wielu ówczesnych tekstów liturgicznych⁴². Z tego pontyfikału wynika, że *in Feria quarta in capite ieiunii* po wprowadzeniu do kościoła pokutników, którzy już byli po wyznaniu wiary i grzechów, „kapłan zadaje im psalmy pokutne” (*imponat sacerdos*

³⁶ Por. Ravasi. 1999⁸. *Il libro dei salmi. Commento e attualizzazione*. T. 1: (1–50), 583.

³⁷ Bronisław Mokrzycki. 1986. *Kościół w oczyszczeniu* (Znaki spotkania z Bogiem 2). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 133.

³⁸ Por. Mario Righetti. 1953. *Manuale di storia liturgica*. T. 4: *I sacramenti – I sacramentali. Indice generale dell'opera*. Milano: Editrice Ancora, 193.

³⁹ Por. *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae Ordinis Anni Circuli* (*Sacramentum Gelasianum*). (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Seria maior. Fontes 4). 1981. Roma: Casa Editrice Herder, 17.

⁴⁰ Por. Louis Gougau. 1925. *Dévotions et pratiques ascétiques du Moyen Âge* (Pax 21). Paris: Desclée, 161.

⁴¹ Por. *Rozdziały Teodora*. Tłum. Arkadiusz Baron, Agnieszka Caba. 2011. W *Księgi pokutne*. Tekst łaciński, grecki i polski (Synody i Kolekcje Praw 5). Oprac. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 165–165*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁴² Por. Jan Miazek. 2018. „Rękopiśmienne pontyfikaly przedtrydenckie”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 31 (4): 135–136.

septem psalmos)⁴³. Także z tekstu potrydenckiego pontyfikału, w którym jest przedstawiony obrzęd odesłania publicznych pokutników *in capite Quadragesimae*, dowiadujemy się, że gdy pokutnicy leżeli na ziemi, biskup, modląc się o odpuszczenie grzechów, odmawiał siedem psalmów pokutnych, antyfonę, a następnie Litanię do Wszystkich Świętych, po której następowała modlitwa *Ojciec nasz*⁴⁴.

Przywołane teksty, ze średniowiecza i epoki nowożytnej, świadczą, że z siedmiu psalmów pokutnych korzystano podczas sprawowania sakramentu pokuty w formie wspólnotowej⁴⁵. Czy we wszystkich pontyfikałach przedtrydenckich znajdujemy informację o obrzędzie odesłania pokutników i siedmiu psalmach pokutnych? Takiej informacji na przykład brak w *Pontificalis liber* z 1485 r.⁴⁶ Ten pontyfikał, który z czasem stał się podstawą potrydenckiej wersji pontyfikału, został zredagowany dla papieża Innocentego VIII († 1492) przez Agostino Patrizio Piccolominiego († 1495) i Jana Burcharda († 1506) – dwóch ceremoniarzy papieskich. Dobrze nam wszystkim znany długoletni ceremoniarz papieski Piero Marini⁴⁷, jak i Pietro Sorci z Papieskiego Wydziału Teologicznego na Sycylii tłumaczą ten brak obrzędu odesłania pokutników w *Pontificalis liber* jako efekt pominięcia przez wspomnianych redaktorów tych obrzędów, które nie były już sprawowane, gdyż nie obowiązywały⁴⁸.

⁴³ Cyrille Vogel, Reinhard Elze. 1963. *Le Pontifical Romano – Germanique du dixième siècle*. T. 2, *Le texte (NN. XCIX-CCLVIII)* (Studi e Testi 227). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 18.

⁴⁴ Por. *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice. 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 3). Red. Manlio Sodi, Achille M. Triacca, 550. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

⁴⁵ Por. Pierangelo Muroli. 2019. La tradizione dei „sette salmi penitenziali”, la celebrazione della riconciliazione e la cura pastorale degli infermi. W *I salmi, preghiera d’Israele di Cristo e della Chiesa, il Salterio nella liturgia e nella pietà popolare* (ho theologos 12). Red. Pietro Sorci, 227, 229. Roma: Città Nuova Editrice.

⁴⁶ *Il „Pontificalis Liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo (1485)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice. 2006. Red. Manlio Sodi (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 43). Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

⁴⁷ Został oficjalnie mianowany ceremoniarzem w 1974 r. Por. Piero Marini. 2010. *Ceremoniarz papieski. Rozmowy o liturgii prowadzili Dominique Chivot i Vincent Cabanac*. Tłum. Michał Romanek. Katowice: Księgarnia św. Jacka, 36.

⁴⁸ Piero Marini. 2006. I „Magistri Caeremoniarum” custodi e promotori della Liturgia Romana. W *Il „Pontificalis Liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo (1485)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 43). Red. Manlio Sodi, V–VII. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana; Pietro Sorci. 2021. *Il perdono di Dio tra penitenza e riconciliazione. Studi sul sacramento della penitenza* (ho theologos 14). Roma: Città Nuova Editrice, 61.

5. *Ordo paenitentiae*

Ojcowie soborowi zebrani na ostatnim soborze, ogłaszając *Sacrosanctum Concilium*, wskazali, że „obrzędy i formuły sakramentu pokuty należy tak poprawić, aby jaśniej wyrażały naturę i skutek tego sakramentu” (KL 72)⁴⁹. Zarazem ci sami ojcowie stwierdzili, że „Kościół, w którego łonie znajdują się grzesznicy, święty i zarazem ciągle potrzebujący oczyszczenia, nieustannie podejmuje pokutę i odnowę” (KK 8)⁵⁰.

Prace redaktorskie nad *Ordo paenitentiae* trwały kilka lat. *Coetus XXIII bis De Rituali Romano (De paenitentia)* odpowiedzialny za zrealizowanie postulatów ojców soborowych został powołany 10 października 1966 r. Od początku przewodniczył tej grupie wybitny profesor Uniwersytetu Laterańskiego Joseph Lécuyer CcSp († 1983). Współpracująca z nim szeroka i kompetentna grupa specjalistów, znająca sakramentalną praktykę pokuty na Wschodzie i Zachodzie, postawiła sobie dwa cele. Po pierwsze, poznanie współczesnych problematycznych zagadnień odnośnie do sakramentu pokuty, a po drugie, wykonanie dogłębnej teologiczno-dogmatycznej analizy źródeł w celu uchwycenia pełnego zakresu dozwolonych możliwości rewizji⁵¹. Typiczną edycją *Ordo paenitentiae* wraz z dekretem Kongregacji ds. Kultu Bożego ogłoszono w 1973 r.⁵² Obrzęd ten podaje trzy formy sprawowania sakramentu pokuty⁵³. W Polsce ta księga liturgiczna nosi tytuł *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*⁵⁴ i zawiera także trzy sposoby sprawowania sakramentu pokuty.

W „Obrzędzie pojednania jednego penitenta”, do którego zawężamy spektrum badań dla niniejszej publikacji, pojawiła się możliwość odczytania podczas spra-

⁴⁹ Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja o liturgii świętej. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallottinum, 65.

⁵⁰ Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja dogmatyczna o Kościele. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, 111.

⁵¹ Por. Marco Busca. 2002. *Verso un nuovo sistema penitenziale? Studio sulla riforma della riconciliazione dei penitenti* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 118). Roma: C.L.V. – Edizioni Liturgiche, 97.

⁵² Por. Jerzy Stefański. 2009. Prace redakcyjne nad posoborową księgą *Ordo Paenitentiae* (1974). Konspekt historyczny. W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Helmutowi Sobeczce z okazji 70. rocznicy urodzin i 45-lecia pracy naukowo-dydaktycznej* (Opolska Biblioteka Teologiczna 114). Red. Edwin Mateja, Rudolf Pierskała, 73. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

⁵³ Por. *Rituale Romanum ex decreto acrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP VI promulgatum. Ordo Paenitentiae*. Editio typica. 1974. Typis Polyglottis Vaticanae, 26–42.

⁵⁴ Por. *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 2023². Katowice: Księgarnia św. Jacka.

wowania sakramentu fragmentu Pisma Świętego – przed wyznaniem grzechów i przyjęciem zadośćuczynienia. Z „Wprowadzenia teologicznego i pastoralnego” wynika, że fragment ten *ad libitum* może zostać odczytany przez kapłana lub samego penitenta⁵⁵. Niestety, wśród zaproponowanych dla tej części dwunastu czytań brak perykopy pochodzącej z Księgi Psalmów⁵⁶. Włoski liturgista Rinaldo Falsini († 2008) twierdzi, że to dzięki słowu Bożemu „rodzi się w grzeszniku zaproszenie i zdolność do nawrócenia”⁵⁷. Czy potraktowanie lektury słowa Bożego *ad libitum* nie „ogranicza” w swojej aktywności słowa Bożego? Niemniej jednak należy zauważyć, że dla tego sposobu sprawowania sakramentu zostały zaproponowane trzy wersety psalmiczne jako modlitwy penitenta. Może on wybrać jedną z trzech: Ps 25(24),6-7; Ps 51(50),4-5; Ps 51(50),1.11.12⁵⁸. Ps 51, jak już wcześniej odnotowaliśmy, należy do grupy psalmów pokutnych. Natomiast Ps 25 także został już wspomniany w tym studium, gdy przywoływana była hipoteza Maurica Gilberta dotycząca dwóch rodzajów liturgii pokutnych. Zaproponowane modlitwy pomagają penitentowi okazać skruchę i wyrazić postanowienie nowego życia, jakim teraz chce się charakteryzować. Euchologia więc zbudowana na podstawie cytatów z psalmów wyraża modlitewne sformułowanie wiary, ale i przynagla do wyborów życiowych.

Zakończenie

Jak zostało już powiedziane, przedstawiony tekst nie pretenduje do miana szczegółowego studium mającego na celu przedstawienie integralnego i organicznego rozwoju liturgii pokuty i pojednania. Taki cel można osiągnąć tylko po szczegółowej i głębokiej analizie euchologii (*preces*) i struktur (*ritus*) pokuty na przestrzeni wieków w Kościele na Wschodzie i Zachodzie. Artykuł niniejszy miał wykazać obecność wersetów psalmicznych czy też całych psalmów w środowiskach i ich tekstach: w starotestamentalnych judaistycznych obrzędach pokutnych, w liturgii synagogałnej, w Pawłowej doktrynie o usprawiedliwieniu, w nauczaniu św. Atanazego i w sprawowaniu sakramentu pokuty na Zachodzie. Nie ma wątpliwości,

⁵⁵ Por. Wprowadzenie teologiczne i pastoralne. 2023². W *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, 25.

⁵⁶ Por. *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 2023², 68–72.

⁵⁷ Rinaldo Falsini. 1975. *Il sacramento della riconciliazione. Per una rinnovata catechesi e celebrazione della penitenza* (Riti e preghiere delle Edizioni O.R. nuova serie). Brescia – Milano: Edizioni del Franciscanum, 31.

⁵⁸ Por. *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 2023², 73–74.

że środowiska te, zanim udokumentowały refleksję teologiczną opartą na lekturze Księgi Psalmów, wcześniej wsłuchały się w treść psalmów, a *Scriptura crescit cum orante*. Należy podkreślić, że na przestrzeni wieków wersety psalmiczne czy pełne psalmy są obecne podczas sprawowania pokuty, ale czy ta konstatacja jest wystarczająca, aby wyrazić opinię, że *sine psalmis nulla paenitentia*?

Bibliografia

- Aletti Jaen-Noël. 2013. Approccio retorico e verità biblica. Il caso del Nuovo Testamento. W *Ogni Scrittura è ispirata. Nuove prospettive sull'ispirazione biblica* (Lectio. La Scrittura cresce con chi la legge 5). Red. Peter Dubovský, Jaen-Noël Aletti, 185–203. Roma – Torino: Edizioni San Paolo, GBPress.
- Angenendt Arnold. 2005. *Liturgia e storia. Lo sviluppo organico in questione*. (Leitourgía. Sezione storico-pastorale). Assisi: Cittadella Editrice.
- Św. Atanazy. 2017. Epistula ad Marcellinum. W Św. Atanazy. *Chrystus i jego Kościół. Siedem listów*. Tłum. Przemysław Szewczyk. Kraków: Wydawnictwo WAM, 19–62.
- Barbaini Luca. 2020. *Rinnovare la liturgia per riformare la Chiesa. Élite cattoliche a inizio Novecento*. Contemporanea (Guerini) 40. Milano: Guerini e associati.
- Ben-Chorin Schalom. 1988. *Il giudaismo in preghiera. La liturgia della Sinagoga* (Parola e Liturgia 19). Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline.
- Busca Marco. 2002. *Verso un nuovo sistema penitenziale? Studio sulla riforma della riconciliazione dei penitenti* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 118). Roma: C.L.V. – Edizioni Liturgiche.
- Bugnini Annibale. 1997. *La riforma liturgica (1948–1975). Nuova edizione riveduta e arricchita di note e di supplementi per una lettura analitica* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 30). Roma: C.L.V. – Edizioni Liturgiche.
- Castellino Giorgio. Red. 1960². *Libro dei salmi* (La Sacra Bibbia Volgata latina e traduzione italiana dai testi originali illustrate con note critiche e commentate). Torino – Roma: Marietti.
- Cimosa Mario. 1998. Lettura cristiana dell'Antico Testamento. W *La spiritualità dell'Antico Testamento* (Storia della Spiritualità 1). Red. Antonio Bonora, 449–514. Bologna: Edizioni Dehoniane.
- De Vaux Roland. 2004. *Instytucje Starego Testamentu*. Tłum. Tadeusz Brzegowy. T. 2: *Instytucje wojskowe. Instytucje religijne*. Poznań: Pallottinum.
- Falsini Rinaldo. 1975. *Il sacramento della riconciliazione. Per una rinnovata catechesi e celebrazione della penitenza* (Riti e preghiere delle Edizioni O.R. nuova serie). Brescia – Milano: Edizioni del Franciscanum.

- Gilbert Maurice. 1982. Liturgia penitenziale ed esperienza di Dio nei salmi postesilici. W *Liturgia soglia dell'esperienza di Dio?*. Red. Aldo Natale Terrin, 63–76. Atti del III Simposio (1980–1981) dell'Istituto di Liturgia Pastorale di S. Giustina, Padova, sul tema: Esperienza di Dio e Liturgia (Caro Salutis Cardo. Contributi 1). Padova: Edizioni Messaggero Padova, Abbazia di Santa Giustina.
- Gougoud Louis. 1925. *Dévotions et pratiques ascétiques du Moyen Âge* (Pax 21). Paris: Desclée.
- Grelot Pierre. 1992. I salmi, preghiera cristiana. W *La liturgia nel Nuovo Testamento*. (Introduzione al Nuovo Testamento 9). Roma: Borla, 274–297.
- Gy Pierre M. 2002². La penitenza e la riconciliazione. W Aimé G. Martimort. *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia. Edizione rinnovata*. T. 3: *I sacramenti*. Brescia: Editrice Queriniana, 121–136.
- Hahn Scott W. 2021. *List do Rzymian*. Tłum. Aleksander Gomola (Katolicki Komentarz do Pisma Świętego). Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Hayoun Maurice-Ruben. 1997. *La liturgia ebraica* (Schulim Vogelmann 66), Firenze: Editrice La Giuntina.
- Kopciowski Clara, Kopciowski Elia. 2022². *Le pietre del tempo. Il popolo ebraico e le feste*. Trieste: Luglio Editore.
- Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae Ordinis Anni Circuli (Sacramentum Gelasianum)* (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Seria maior. Fontes 4). 1981. Roma: Casa Editrice Herder.
- Lombino Vincenzo. 2019. Preghiera salmodica e identità plurale nel cristianesimo dei primi secoli. W *I salmi, preghiera d'Israele di Cristo e della Chiesa, il Salterio nella liturgia e nella pietà popolare*. Red. Pietro Sorci, 55–82 (ho theologos 12). Roma: Città Nuova Editrice.
- Longosz Stanisław. 1976. „Ojcowie” u św. Atanazego aleksandryjskiego”. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 23 (4): 133–149.
- Marini Piero. 2010. *Ceremoniarz papieski. Rozmowy o liturgii prowadzili Dominique Chivot i Vincent Cabanac*. Tłum. Michał Romanek. Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Marini Piero. 2006. I „Magistri Caeremoniarum” custodi e promotori della Liturgia Romana. W *Il „Pontificalis Liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo (1485)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 43). Red. Manlio Sodi, V–XI. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Miazek Jan. 2018. „Rękopiśmienne pontyfikaty przedtrydenckie”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 31 (4): 132–145.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna. 2012. *Teologia dzisiaj. Perspektywy, zasady i kryteria*. Tłum. Krzysztof Stopa. Kraków: Dehon. Wydawnictwo Księży Sercanów.
- Mokrzycki Bronisław. 1986. *Kościół w oczyszczeniu* (Znaki spotkania z Bogiem 2). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Muroni Pierangelo. 2019. La tradizione dei „sette salmi penitenziali”, la celebrazione della riconciliazione e la cura pastorale degli infermi. W *I salmi, preghiera d'Israele di Cristo e della Chiesa*,

- il Salterio nella liturgia e nella pietà popolare* (ho theológos 12). Red. Pietro Sorci, 213–253. Roma: Città Nuova Editrice.
- Pius X. 1911. „Constitutio Apostolica de novo psalterii in Breviario Romano dispositione *Divino afflatu*”. *Acta Apostolicae Sedis* 3: 633–650.
- Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice. 1997. Red. Manlio Sodi, Achille M. Triacca (*Monumenta Liturgica Concilii Tridentini* 3). Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Il „Pontificalis Liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo (1485)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice. 2006. Red. Manlio Sodi (*Monumenta Studia Instrumenta Liturgica* 43). Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Ravasi Gianfranco. 1999⁸. *Il libro dei salmi. Commento e attualizzazione*. T. 1: (1–50). (Lettura pastorale della Bibbia 12). Bologna: Edizioni Dehoniane.
- Righetti Mario. 1953. *Manuale di storia liturgica*. T. 4: *I sacramenti – I sacramentali. Indice generale dell’opera*. Milano: Editrice Ancora.
- Rituale Romanum ex decreto acrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP VI promulgatum. Ordo Paenitentiae*. Editio typica. 1974. Typis Polyglottis Vaticanis.
- Rozdziały Teodora*. Tłum. Arkadiusz Baron, Agnieszka Caba. 2011. W *Księgi pokutne* (Synody i Kolekcje Praw 5). Oprac. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 161–180*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Sacchi, Paolo. 2019. *Storia del secondo Tempio Israele tra VI secolo a.C. e I secolo d.C.* Edited by Luca Mazzinghi. Nuova edizione. Strumenti 79. Torino: Claudiana.
- Schnelle, Udo. 2018. *Paolo. Vita e pensiero*. Translated by Stefano Franchini. Biblioteca del commentario / [Paideia] 7. Brescia: Paideia.
- Seifrid Mark A. 2017. Romani. W Gregory K. Beale, Donald A. Carson. *L’Antico Testamento nel Nuovo. Commento ai testi*. T. 2 (Biblioteca del Commenentario Paideia 5). Red. Riccardo Larini, 1049–1195. Torino: Paideia Editrice.
- Soggin Jan Alberto. 2017². *Israele in epoca biblica. Istituzioni – feste – ceremonie – rituali* (Strumenti – Biblica 4). Torino: Claudiana.
- Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja dogmatyczna o Kościele. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*. Poznań: Pallottinum, 104–163.
- Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja o liturgii świętej. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*. Poznań: Pallottinum, 48–78.
- Sodi Manlio. 2008. Metodo teologico e lex orandi. La teologia liturgica fra tradizione e innovazione. W *Il metodo teologico. Tradizione, innovazione, comunione in Cristo* (Itineraria 1). Red. Manlio Sodi, 201–227. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Sorci Pietro. 2021. *Il perdono di Dio tra penitenza e riconciliazione. Studi sul sacramento della penitenza* (ho theológos 14). Roma: Città Nuova Editrice.

- Stasiak Sławomir. 2020. *List do Rzymian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz.* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 6). Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Stefański Jerzy. 2009. Prace redakcyjne nad posoborową księgą *Ordo Paenitentiae* (1974). Konspekt historyczny. W *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Helmutowi Sobeczce z okazji 70. rocznicy urodzin i 45-lecia pracy naukowo-dydaktycznej* (Opolska Biblioteka Teologiczna 114). Red. Edwin Mateja, Rudolf Pierskała, 65–93. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Superson Jarosław A. 2015. *Wersety psalmiczne w preces godzin kanonicznych. Studium historyczno-liturgiczne* (Modlitwa Kościoła. Monografie 2). Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.
- Szewczyk Przemysław M. 2017. Wstęp. W Św. Atanazy. *Chrystus i jego Kościół. Siedem listów.* Tłum. Przemysław Szewczyk. Kraków: Wydawnictwo WAM, 5–13.
- Vagaggini Cipriano. 1964. *Bibbia e spiritualità liturgica con particolare riferimento ai salmi.* Roma: Coletti Editore.
- Vagaggini Cipriano. 1965⁴. *Il senso teologico della liturgia. Saggio di liturgia teologica generale.* Roma: Edizioni Paoline.
- Vogel Cyrille, Elze Reinhard. 1963. *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle.* T. 2: *Le texte (NN. XCIX-CCLVIII)* (Studi e Testi 227). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Wprowadzenie teologiczne i pastoralne. 2023². W *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich.* Katowice: Księgarnia św. Jacka, 13–38.

JAROSŁAW SUPERSON SAC, dr hab. nauk teologicznych, dr liturgiki, adiunkt przy Katedrze Teologii Liturgii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

E-mail: jaroslaw.superson@upjp2.edu.pl